

RAISƏ CƏFƏROVA
AMEA Tarix İnstitutu
“Nəşrlər və Elmi əlaqələr” sektoru
E-mail: cafarova.r@mail.ru

MƏRKƏZİ ASIYA RESPUBLİKALARINDA AZƏRBAYCAN DIASPORUNUN TƏŞƏKKÜLÜ TARIXINDƏN (E.Ə. II ƏSRDƏN-XIX ƏSRƏ QƏDƏR)

Açar sözlər: region, qarşılıqlı əlaqələr, məskunlaşma, repressiya, diaspor

Ключевые слова: регион, взаимные связи, поселение, диаспора

Key words: region, interconnection, settlement, repression, diaspora

Mərkəzi Asiya dedikdə qərbdə Ural və Xəzər dənizindən şərqdə Altay və Çinə qədər, şimalda Tomsk və Tobolskdan, cənubda İran və Əfqanıstana qədər olan tarixi –coğrafi ərazi nəzərdə tutulur. Mərkəzi Asiyanın geniş ərazisində özbəklər, taciklər, türkmənlər, qaraqalpaqlar, qırğızlar, qazaxlar və başqa türk xalqları yaşayırdılar. Həm Mərkəzi Asiya regionu, həm də Azərbaycan torpaqları strateji baxımdan çox əlverişli əraziyə malik olduqlarından qədim, tarixi ipək yolu hər iki regionun ərazisindən keçirdi. Müxtəlif vaxtlarda baş vermiş döyüşlər, sürgünlər, köçürmələr, miqrasiyalar Mərkəzi Asiya torpaqlarında azərbaycanlıların sayının artmasına səbəb oldu.

Təqribi sayı 50 milyon nəfər olan azərbaycanlılar dünyanın 5 qitəsində yaşasalar da onların bir vətəni var . Bu tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır-simalda Dərbənddən başlayır, cənubda Zəncanda başa çatır.

Mərkəzi Asiya xalqları ilə Azərbaycan xalqının ortaq meyarları təkcə qardaş türk xalqları olması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda tarixin bir çox dönəmlərində onlar həm də bir dövlətin tərkibində birləşmişlər. Belə ki, b.e.ə.VI-IV əsrlərdə mövcud olmuş Əhəmənilər imperiyası həm Mərkəzi Asiya, həm də Azərbaycan torpaqlarını işğal edərək öz tərkibinə qatmışdır. E.ə.330-cu ildə Makedoniyalı İsgəndər Əhəməni imperiyasına son qoydu və onun tərkibində olan bütün torpaqları, o cümlədən Mərkəzi Asiya (e.ə.329) və Azərbaycan torpaqlarını da öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. [3, s.429] Beləliklə, iki əsr eyni bir dövlətin tərkibində olmaq bu xalqların tarixi, siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqələrinin daha intensiv inkişafına səbəb olmuşdur. Mərkəzi Asiya regionunda azərbaycanlıların tədricən məskunlaşmasının başlaması da elə bu əsrlərə təsadüf edir.

VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində Xilafət ordusunun işğalları nəticəsində İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq onlarca azərbaycanlı və mərkəzi asiyalı mütəfəkkirin Yaxın və Orta Şərqi bir çox şəhərlərinə axını olmuşdur. Bəşəriyyətin ən böyük təbiblərindən biri olan İbn Sina (980-1037) mərkəzi asiyalı idi. O, hələ sağlığında ” Hüdəcətül-Haqq” (həqiqət carçısı), ”Şeyx –ür-Rəis” (böyük, müdrük), “Harami-buzurq” (dahi təbib), “Şərəf-ül-Mülk” (ölkənin ən şərəfli insanı) və sair kimi böyük titullar qazanmışdır. Onun “Tibb ensiklopediyası” (4 cildlik), müxtəlif fəlsəfi kitabları, astronomiya və metafizikaya aid əsərləri bütün dünyada , o cümlədən Azərbaycanda məşhur olmuşdur. İbn Sina azərbaycanlı filosof Bəhmənyar Əbülhəsənin (993-1066) müəllimi olmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə bir gün İbn Sina dəmirçixanada olarkən bir cavan oğlanın gəlib dəmirçidən od istədiyini görür. Dəmirçi ona deyir ki, xəkəndəzi gətir, od verim. Cavan oğlan əyilib ovcunu torpaqla doldurur deyir-budur mənim xəkəndəzim. Söhbətin şahidi olan İbn Sina oğlanı özünə şagirdliyə dəvət

edir və beləliklə Şərqi iki böyük filosofunun tərcümeyi-halı bir-birinə bağlanır. Bəhmənyarın “Təhsil kitabı”, “Məntiqə dair zinət kitabı”, “Gözəllik və səadət kitabı”, “Musiqi kitabı”, “Metafizika elminə aid traktat” və s. kimi qiymətli əsərləri Mərkəzi Asiya məktəblərində geniş yayılmışdır.

IX əsrdə Ərəb xilafətinə daxil olan ölkələri bürüyən azadlıq hərəkatı ərəb xilafətini zəiflətdi. Xilafətin bir sıra əmirliklərində müstəqil feodal dövlətlər yaranmağa başladı. Azərbaycanda həmin dövrdə yaranan feodal dövlətlərdən biri də Sacilər dövləti idi. Sacilər dövlətinin əsasını Afşin ləqəbi daşıyan, əslən Mərkəzi Asiyanın Uşruşana vilayətinin qədim türk nəsilərindən olan Sacilər (879-941) qoymuşdular. Məşhur sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavus bu nəsiləndən idi. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Sacilər dövləti şimalda Dərbənddən cənubda Zəncana qədər, şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər olan tarixi Azərbaycan torpaqlarını vahid şəkildə birləşdirən ilk Azərbaycan dövlətidir.

XI-əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərqi tarixində mühüm dönüş başladı. Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuq imperiyası yarandı. [4, s.50] Bu imperiya Yaxın və Orta Şərqdə eyni zamanda Qafqaz regionunda türk tayfalarının gücünün, nüfuzunun artmasını təmin etdi. 1220-ci ildən başlayaraq monqolların Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri nəticəsində minlərlə ailənin zorla Orta Asiyaya köçürülməsi barədə tarixi mənbələrdə, eyni zamanda Azərbaycan folklorunda xeyli faktlara rast gəlmək olar.

XIII əsrin görkəmli azərbaycanlı alim, riyaziyyatçı və astronom Xacə Nəsirəddin Tusi Orta Asiyanın bir çox şəhərlərini gəzib-dolaşmış və ümumbəşəri sivilizasiya xəzinəsinə misilsiz töhfələr bəxş etmişdir. 1259-cu ildə Maragada Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tikilmiş rəssədxana Ürgənc və Rey rəssədxanaları əsasında yaradılmışdır. N.Tusinin Əxlaqi-Nasir əsəri Orta Asiya məktəblərində əxlaq dərslisi kimi şöhrət qazanmışdır. XIII əsrdə Orta Asiyada məşhur olan azərbaycanlılardan biri də Səfiəddin Ürməvi olmuşdur. O, istedadlı musiqiçi və mahir xəttat idi.

1370-ci ildə Əmir Teymurun (1370-1405) rəhbərliyi ilə Orta Asiyada Teymurilər dövlətinin meydana gəlməsi ilə memarlıq mərkəzi Elxanilərin paytaxtı olan Təbrizdən, Teymuri imperatorluğunun paytaxtı Səmərqəndə köçdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra sənətkarlar Teymurun Azərbaycana yürüşündən əvvəl Orta Asiyaya köç etmiş və Səmərqənd şəhərinin ən məşhur memarlıq komplekslərinin tikintisində iştirak etmişlər. Belə sənətkarlardan biri də Fərrux Ziya-ə-din Təbrizi olmuşdur. O, “Şah-i-Zində” memarlıq kompleksinə daxil olan Əmir Teymurun bacısı Turkan əkənin 1372-ci ildə qızı Şadi Mülk əkə üçün tikdirdiyi türbənin memarı olmuşdur. Abidənin üstündə üç sənətkarın adı oxunur. Onlardan biri öz imzasını “Fərrux Ziyaəddin Şəms Təbrizinin əməli” sözləri ilə abidənin giriş tağının altına həkk etmişdir. (Cəfər Qiyasi. Yaxın Uzaq ellərdə.) Digər belə sənətkarlardan biri də Əmir Teymurun doğma şəhəri Şəhr-Səbzədə 1380-ci ildə tikilən Ağsaray kompleksinin müəllifi azərbaycanlı memar Məhəmməd Yusif Təbrizi idi. Bu sənətkarın imzası (“Aciz bəndə... Məhəmməd Yusif Təbrizinin əməli”) da inşa etdiyi abidənin baş tağında həkk olunmuşdur.

1385-1386-cı illərdən etibarən Əmir Teymurun torpaqlarımıza yürüşləri nəticəsində bir çox bacarıqlı sənətkarlar, memarlar, xəttatlar ailələri ilə birlikdə Mərkəzi Asiyaya aparılmış Səmərqənd şəhərində yerləşdirilmişdir. [21, s.141] Səmərqənd şəhərinin orta əsrlərin gözəl və möhtəşəm memarlıq abidələri ilə zəngin şəhərlərindən birinə çevrilməsində azərbaycanlı sənətkarların rolu danılmazdır. Belə ki, bu abidələrdə həmin dövrün Azərbaycan memarlığına

aid xüsusiyyətlər açıq-aydın görünür. 1935-ci ilin sentyabrında Leninqrad (indiki Peterburq) şəhərində Ermitaj muzeyində keçirilən incəsənət sərgisinin ən böyük maraqla qarşılanan ekspanatı bürüncdən düzəldilmiş nəhəng tiyan olmuşdur. Tiyanın üzərində yazılmışdır ki, onu 1399-cu ildə Teymurun əmri ilə Təbrizli ustad Şərafəddinin oğlu usta Əbd əl-Əziz Təbrizi düzəltmişdir. Təəssüflər olsun ki, Əbd əl-Əziz Təbrizinin həyatı haqqında hələlik heç bir məlumat aşkar olunmayıb. Yalnız onun atası Şəraf-əd-Din ət-Təbrizinin ustad rəssam olması haqqında məlumat var. [8 s.184] Əbd əl-Əziz Təbrizinin həyatı haqqa məlumatımız olmasa da bu möhtəşəm sənət əsəri onun nə qədər peşəkar yaradıcı sənətkar olduğunu sübut edir. Professor M.X.Heydərovun yazdığına görə, belə iri qazanlar, tiyanlar Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Bu ekspanatı digərlərindən fərqləndirən əsas keyfiyyətləri ondan ibarətdir ki, o həm yüksək bədii keyfiyyətləri, həm də tökmə sənətinin olduqca zərif texniki üsullarının özündə əks etdirir. Şərq və Azərbaycan incəsənəti sahəsində ünlü mütəxəssis sayılan B.V. Veymari yazırdı: “Xoca Əhməd Yasəvinin məscid-məqbərəsindəki nəhəng tiyan tayı-bərabəri olmayan incəsənət şedevridir. Orta əsrlərin bədii tökmə sənətinin bu dahiyənə nümunəsi hələ ki, özünə bənzər analogiyalar tanımır. Üç min litrdən artıq su tutan iki tonluq bürünc qazan...Bu əsər haqlı olaraq XIV əsr tökmə sənətinin möcüzəsi sayılır. Onun yaradılması üçün həmin dövrdə olduqca mürəkkəb sayılan bir çox texniki vəzifələrin öhdəsindən gəlmək lazım idi. Diametri 242,4 sm olan bu nəhəng sferokonik ibris tədricən dümdüz dayağa keçərək, ümumi hündürlüyü 158,3 sm olan yastı və iri bir plitə üzərində dayanır... Gövdə tacının altında gözəl xətlə Teymurun əmri ilə düzəldilmə tarixi (hicri 801-ci il), daha sonra Qurandan gətirilən misallar nəqş edilib. Həmin misallarda zəvvarlara su verməyin savab olması barədə fikirlər ifadə edilir. Dəstəklərlə medalyonlar arasında qalan yerlərdə ustad Şəraf əd-Din ət Təbrizinin oğlu ustad Əbd əl-Əzizin əl yazısı və imzası təkrarlanır... Formasının kamilliyi, dəqiq hesablanmış proporsional quruluş və zərif nəqqaşlıq işi sənətkarın yüksək peşəkar ustalığından və parlaq istedadından xəbər verir” [8. s.185].

Teymurun Azərbaycana yürüşü nəticəsində Mərkəzi Asiyaya köçürülmüş ustad sənətkarlardan biri Əbdülqadir Marağayi olmuşdur. Adı şərqin musiqi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış Əbdülqair Marağayi istedadlı musiqiçi, xanəndə, bəstəkar, rəssam-xəttat və şair olmuşdur. Ə. Marağayi öz şerlərini Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazıb. O, şerlərinin əksəriyyətini seyyah, üşşaq, həvva muğamlarına uyğun vəzlərdə qələmə alıb. O, atası Mövlana Qeybi ilə birlikdə alim və şeyxlərin məclislərində quran ayələrini avazla oxumaqla yanaşı, mürəkkəb musiqi əsərləri də ifa edirdi. Öz istedadı ilə məşhurlaşan Əbdülqadiri Təbrizə sultan sarayına məclislərə çağırırlar. Cəlairi Sultan Üveys gənc musiqiçinin istedadını bəyənir və onu “dövrün yeganəsi, musiqidə tayı-bərabəri olmayan sənətkar” adlandırır. Sultan Üveysin vəfatından sonra da Əbdülqadir onun oğlu Sultan Hüseynin sarayında qalmaqda davam edir. Sultan Hüseyn sənətkara atasından da artıq hörmətlə yanaşır.

1377-ci ildə Ə.Marağayi “Əlhani-siqanə” (“Otuz nəğmə”) adlı əsərini yazır. Bu əsər onun həyatında baş vermiş bir epizodla bağlı idi. Saray məclislərinin birində Sultan Hüseyn Ə.Marağayiyə təklif edir ki, ramazan ayının hər gününə bir musiqi əsəri həsr etsin. Marağayi razılaşır. Bu vaxt məclisdə iştirak edən məşhur Azərbaycan musiqiçisi Ə. Marağayinin gələcək qaynatası Rizvanşah Təbrizi 100000 qızıl dinardan mərc gəlir və şərt qoyur: hər dəfə musiqi yazılan gündən ancaq bir gün qabaq onun muğamı, ritmi, quruluşu və sözləri onlar tərəfindən müəyyənləşdiriləcək. Şerlər məclisin görkəmli şairləri tərəfindən ərəb və fars dillərində yazılır. Sultan Hüseyn də bir şer yazır və Ə.Marağidən bu şerə Hüseyni ladında musiqi bəstələməyi xahiş edir. Marağayi olduqca sərt çərçivə daxilində işləməyə məcbur olsa da, şərtini lazımı səviyyədə və vaxtında yerinə yetirərək 30 nəğməni hazır edir. Onun

istedadına heyran qalan Rizvanşah Ə.Marağayiyə nəinki uduzduğu pulları göndərir, həmçinin qızını da ona ərə verir. 1380-ci ildə Cəlairilər dövlətində taxta çıxan Sultan Əhməd də bu musiqiçi alimin istedadını yüksək qiymətləndirir. Ə.Marağayi onun şərəfinə “Dövri-şahi” adlı bir əsər yazır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşündən sonra bir çox istedadlı azərbaycanlı sənətkar kimi Ə.Marağayinin də həyatı Mərkəzi Asiyanın ən böyük şəhərlərindən biri, Teymuri imperatorluğunun paytaxtı olan Səmərqənd şəhəri ilə bağlanır. Teymur Təbrizi tutduqdan sonra sarayda Cəlairilərə sədaqətlə xidmət edən bir çox şəxslər kimi Ə.Marağayi də edam cəzasına layiq görülür. Lakin sonradan musiqiçinin Teymura türkçə müraciət edib ondan bağışlanmasını xahiş etməsi Teymurun xoşuna gəlir və onu ölümdən azad edir. Sənətkarın yaradıcılığı ilə tanış olan Teymur onu 1397-ci ildə “bütün musiqi bilicilərinin padşahi” adlandırır. 1399-cu ildə Əbdülqadir Təbrizə, Teymurun oğlu Miranşahın sarayına qaytarılır. Lakin doğma şəhərin havası ilə nəfəs almaq səadəti uzun çəkmir. İki ildən sonra Teymur onu yenə ölüm cəzasına məhkum edir, bu dəfə artıq ona xəyanət etmiş oğlu Miranşahın yaxın adamı kimi bu cəzaya layiq görülür. Lakin bu dəfə də musiqiçinin Teymurun hüsurunda Quranın bir surəsini ustalıqla oxuması onu ölümdən xilas edir. Ölümdən xilas olsa da sürgündən xilas ola bilməyən ustad sənətkar yenidən Səmərqəndə, Teymurun sarayına aparılır. O, Səmərqənddə də öz yaradıcılığı ilə məşğul olur və 1405-1413-cü illərdə “Came əl-əlhan” (Melodiyalar məcmusu) adlı nəzəri əsərini yazır. Daha sonra “Məqasid əl-əlhan” (Melodiyaların məqsədi), “Lahiyyə” (Musiqi), “Şərh əl-ədvar”(Dövrələrə şərhlər) və “Fəvaid-i əşərə”(On fayda) adlı əsərlərini qələmə alır. Onun sonuncu əsərləri yüksək mürəkkəblik dərəcəsi ilə fərqləndiyindən, peşəkar musiqiçilər, hazırlıqlı nəzəriyyəçi və ifaçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar onu deməyə əsas verir ki, Ə.Marağayi yaradıcılığı nəyinki, Azərbaycan musiqisinin eyni zamanda Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqi musiqi elminin inkişafına böyük töhfə olmuşdur.[12. s.169]

Orta əsrlərdə ömrünün uzun illərini Mərkəzi Asiyada keçirdən digər görkəmli azərbaycanlı Cəfər Təbrizidir. Cəfər Təbrizi xəttatlıq sənətinin sirlərini Xorasan və Türküstanda böyük şöhrət qazanmış “Şəkər qələm” ləqəbli görkəmli Azərbaycan xəttatı Mir Abdulla Təbrizidən öyrənmişdi. XV əsrdə yaşayıb yaradan Cəfərin həyatı Orta Asiyanın Teymurun hakimiyyəti altında olduğu dövrə düşür. Təbrizdə Cəfər Təbrizi Azərbaycan hökmdarı, Teymurun oğlu Miranşahın sarayında fəaliyyət göstərir. Bir müddət sonra isə o da bir sıra digər usta, rəssam və xəttatlarla birlikdə Herata, Teymurun o biri oğlu Şahruxun yanında çalışmağa gedirlər. Burada Şahruxun oğlu Baysunqur Cəfər Təbrizini öz himayəsi altına almışdır. Şahzadə Baysunqur sənətə, sənətkara, elmə və elm xadimlərinə böyük qayğı ilə yanaşmış və onları himayə etmişdir. Bununla əlaqədar Cəfər Təbriziyə Baysunquri təxəllüsü də verilmişdir. Orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə Baysunqur Mirzənin yanında işlədiyi müddətdə Cəfər Təbrizi kiçik bir kitabxana-əmalatxanaya rəhbərlik etmişdir. Burada 40-a yaxın xəttat əlyazmaların üzünü köçürməklə məşğul olurdu. Bunlardan başqa orada miniatürçülər, qızıl suyu ilə işləyənlər, dəri aşılınması və bəzədilməsi üzrə ustalar, bərpacı və cildçilər də vardı. Onların arasında təbrizli ustalardan Aini Təbrizi, İbrahim Şəffar Təbrizi, Xoca Əli Müsəvvir və başqaları da vardı. Cəfər Təbrizi özünü qabiliyyətli müəllim və təşkilatçı kimi göstərir. O, həmin kitabxananın inkişafı üçün çox iş görür. Ustad sənətkar tez-tez kitabxanada görülmüş işlər haqqında Baysunqur Mirzəyə hesabatlar təqdim edir. Həmin hesabatlardan biri (1427-ci il iyun) hazırda İstanbuldakı Topqapı sarayının muzeyində saxlanılır. Cəfər Təbrizi bir sıra qiymətli kitabların üzünü köçürmüşdü ki, onlar da xəttatlıq tariximizdə yaxşı məlumdur. Firdovsinin “Şahnamə”si (1430), Sədinin “Gülüstan”ı (1427),

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si (1431) onun nəstəliq xətti ilə üzünü köçürdüyü kamil xəttatlıq nümunələrindəndir. Bu nüsxələr Parisin, Dublinin, Tehranın, İstanbulun, Sank-Peterburqun məşhur kitabxana və muzeylərində saxlanılır. Cəfər Təbrizi həm də şair kimi tanınıb. O, Baysunqurun ölümünə mərsiyə yazıb. 1413-1452-ci illərdə yaradıcılıqla daha fəal məşğul olmuş dahi sənətkar 1480-ci ildə 65 yaşında dünyasını dəyişib. (Çingiz Qacar Az-nın görkəmli şəxsiyyətləri. B,1997. s.186.)

Türksoylu Oğuz tayfalarından olan ağqoyunlular və qaraqoyunlular Cənubi Qafqazda hələ Oğuz xaqanın dövründən məskən salmışdılar. Onlar VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərindən etibarən Mərkəzi Asiyadan köç edərək Dərbənd keçidindən və Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən Araz çayına qədərki torpaqlarda və onun ətrafında, Naxçıvanda, daha sonra Azərbaycanın cənub torpaqlarında məskunlaşdılar. Qaraqoyunluları təşkil edən əsas tayfalar içərisində Baharlı və Sədlinin xüsusi yeri var. Sədli tayfasının yerləşdiyi əsas ərazi Naxçıvan və Sürməli idi. 1410-cu ildə Kəmaləddin Qara Yusifin etdiyi qaraqoyunlularla Sultan Əhmədin başçılıq etdiyi Cəlairilər arasında baş vermiş II Şənbiqazan döyüşündə qaraqoyunlular qalib gəldilər. Bu qələbə nəticəsində Cəlairi dövlətinə son qoyan qaraqoyunlular öz dövlətlərini yaratdılar. [18, s.32] İstər Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468), itərsə də ondan sonra yaranmış Ağqoyunlu dövləti (1468-1501) XV əsr boyu fəal daxili və xarici siyasət yürütməklə nəinki Qafqazın, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi həyatında mühüm rol oynamışdılar.

XVI-əsrə I Şah İsmayıl bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid şəkildə birləşdirərək Səfəvilər dövlətinin (1501-1736) əsasını qoydu. Səfəvilər dövləti Orta və Ön Asiya, Avropa ölkələri ilə geniş əlaqələr saxlayaraq, fəal xarici siyasət yürüdü. [8. s.51] Bu zaman Səfəvilər dövləti ilə Mərkəzi Asiyada mövcud olan Şeybanilər dövləti arasında Xorasana sahib olmaq uğrunda mübarizə gedirdi. Bu mübarizə 1510-cu ildə dekabrın 1-də Mərv döyüşündə Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı. Şeybanilər dövlətinin süqutundan sonra onun yerləşdiyi ərazidə müxtəlif vaxtlarda üç əsas xanlıq – Buxara, Xivə və Kokand xanlıqları yarandı və bu xanlıqlar XIX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud oldu.

1736-cı ildə Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoyan Nadir şah Əfşar həmin ilin martında Suqovuşan (indiki Sabirabad rayonunda Kürə Arazın qovuşduğu yer) qurultayında özünü şah elan etdi. 1737-1740-ci illərdə Nadir Şah Hindistana və Mərkəzi Asiyaya yürüş etdi. Bu yürüşdə xeyli sayda azərbaycanlı döyüşçü də iştirak etmişdir. Bu yürüş nəticəsində Nadir Şah Mərkəzi Asiyada mövcud olan iki böyük xanlığı, Xivə və Buxara xanlıqlarını işğal etdi. Bütün bu döyüşlər, sürgünlər, köçürmələr, miqrasiyalar XVII-XVIII əsrlər boyu Mərkəzi Asiya torpaqlarında azərbaycanlıların sayının artmasına səbəb oldu.

XIX əsrdə Azərbaycan torpaqları tarixin iki ədalətsiz müqaviləsi əsasında (Gülüstən-1813 və Türkmənçay-1828) iki işğalçı dövlət arasında bölüşdürüldü. [5, s.51] Azərbaycan torpaqlarının şimal hissəsi Rusiyaya, cənub hissəsi isə İrana verildi. Xalqımız üçün faciəli olan bu tarixi dövr Mərkəzi Asiya xalqlarının da tarixində çox ağır bir dövr idi. Belə ki, Rusiya tədricən inkişaf etməkdə olan sənayesini xammal bazası ilə təmin etmək məqsədi ilə 1839-1865-cı illərdə zəngin Mərkəzi Asiya torpaqlarını işğal etdi. 1867-ci ildə burada Rusiya tərəfindən Türkünstan general-qubernatorluğu təşkil olundu. [9, s.17] XIX əsrin 60-80-cı illərində Mərkəzi Asiya tamamilə Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Beləliklə, yenə də hər iki regionun xalqı bir işğalçı dövlətin hakimiyyəti altında birləşməli oldu.

Təqribi sayı 50 milyon nəfər olan azərbaycanlılar dünyanın 5 qitəsində yaşasalar da onların bir vətəni var. Bu tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır-şimalda Dərbənddən başlayır, cənubda Zəncanda başa çatır. Bu gün tarixi torpaqlarımızın şimal hissəsində mövcud olan

Azərbaycan Respublikası dünya azərbaycanlılarının əsas dayaqıdır. Bu qüdrətli dayağın dünyanın müxtəlif yerlərindəki sütunları isə Azərbaycan diasporlarıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. III cild B,2003. s.19
2. Azərbaycan tarixi. IV cild. B,2003. s.51
3. Сеидбейли М. Научно-культурная жизнь Азербайджана. X B,1999. s.83
4. Çingiz Qacar. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. B, 1997. s.178
5. Əfəndiyev O. Səfəvilər dövləti.. B, 2007. s.51
6. İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti.. B,1964. s.32
7. Qiyasi Cəfər. Yaxın uzaq ellərdə.
8. Qurbanov . R. Türk xalqlarının tarixi. I cild B-2010. s.141
9. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi. II cild B, 2010. s.17
10. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi. B,2008 s. 61
11. Məmmədov S. Azərbaycan tarixi.. B,2007. s.50
12. Məmmədov Zakir. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. B,1986. s.169
13. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi.. B,2007 s.429

РАИСА ДЖАФАРОВА

ИЗ ИСТОРИЯ ПОСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Благодаря тому, что и Центральная Азия и Азербайджан обладали благоприятными территориальными условиями со стратегической точки зрения, исторический шелковый путь проходил по территории обоих регионов. Общность азиатских народов и азербайджанского народа ограничивался не только братством тюркских народов, в тоже время объединением их внутри одного государства во многих периодах истории. В XIX веке земли Азербайджана и Центральной Азии были захвачены Российской империей. В начале XX века в результате образования Советской власти и политики, которую она вела, сотни азербайджанцев поселились переселенческая и репрессивная в Центральной Азии. Особенно в периоды коллективизации и репрессий, а также в период выдачи необработанных земель на использование, политика получила широкое распространение.

RAISƏ CƏFƏROVA**AZƏRBAYCANLILARIN MƏRKƏZİ ASIYA REGIONUNDA
MƏSKUNLAŞMASI TATIXI**

The region of Central Asian, as well as, Azerbaijan had suitable strategical field, therefore old historical Silk way passed from the territory of both region. Joint criteria of the Azerbaijan nation and Central Asian people is not satisfied with being brothers of these Turkish people, also they united in the same country in different periods of the history. Azerbaijan and Central Asia were occupied by Russia in the XIX century. The result of arising Soviet power in the Russia at the beginning of the XX century and it's policy hundreds of Azerbaijanis were settled in the Central Asia. Especially the policy of moving and exiles were extended on the time of collectivization, repressions and giving into use of the raw land.

Rəyçilər: t.e.d. Ş.Bünyadova, t.e.d. Q.İsmaylova

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycan diasporu" şöbəsinin 20 dekabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №9).